

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЯРЕМЕНКО ІННА ІГОРІВНА

АРХЕОЛОГІЯ У ЖИТТІ ТА НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
АКАДЕМІКА Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО

07.00.04 - Археологія
07.00.09 - Історіографія, джерелознавство та
методи історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1994

00778458 (\$)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історіографії та джерелознавства
Дніпропетровського державного університету.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Ковальова Ірина Федорівна

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
Міхеев Володимир Кузьмич
доктор історичних наук, професор
Швидько Ганна Кирилівна

Провідна організація- Одеський державний університет

Захист відбудеться "___" лютого 1995р. о ___ годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К.053.24.08 по присвоєнню
вченого ступеня кандидата історичних наук при Дніпропетровському
державному університеті /320625, ДСП Дніпропетровськ - ІО, пр.Га-
гаріна, 72, Дніпропетровський держуніверситет, корпус І, аудито-
рія 307 /.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
держуніверситету.

Автореферат розісланий "___" _____ 199 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

Тутік Л.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження визначається сучасним процесом національно-культурного відродження України, якому властиве піднесення інтересу як до історичного минулого, так й до особистості та наукової спадщини тих вчених, праці яких сприяють розвитку національної самосвідомості.

Саме таким вченим був Дмитро Іванович Яворницький /1855-1940 рр./ - видатний представник вітчизняної науки, історик та співець запорізького козацтва, археолог, етнограф, фольклорист, письменник та громадський діяч, праці якого звернені не тільки до минулого України, але й відроджують національну свідомість та гідність у нових її громадян. Між тим у несприятливих історіографічних умовах тоталітарного імперського режиму твори, і навіть саме ім'я вченого-українознавця, на довгі роки були майже вилучені з наукового обігу, чим пояснюється фактична відсутність історіографічних праць, присвячених окремим напрямкам в його багатогранній творчості. Тому важливим завданням сучасної історіографії вважаємо визначення місця, яке займала археологія в житті та творчості Д.І.Яворницького. Обрання теми зумовлено загальними завданнями створення об'єктивної історії української археологічної науки. Вчений не тільки стояв біля її виток, йому належить вагомий внесок у розвиток археологічного знання в цілому. Археологія мала в особі Д.І.Яворницького не тільки вдалого дослідника стародавніх пам'яток, але й вченого з оригінальними теоретико-методологічними поглядами, своєю науковою концепцією стародавньої історії України, які залишилися, на жаль, невідомими навіть спеціалістам.

Ось чому створення роботи біоісторіографічного характеру, присвяченій визначенню місця археології у житті та науковій спадщині Д.І.Яворницького відповідає актуальним завданням сьогодення.

Тема персоналії /персоналогічна чи персоналіїна/ в історії археології почала розроблятися порівняно нещодавно, але вже з'явилися роботи, в яких висвітлюється творчий шлях або окремі сторінки діяльності таких відомих археологів як О.С.Уваров, І.Є.Забелін, Д.Я.Самоквасов, О.О.Спіцин, В.В.Хвойка, М.Ф.Камінський, Б.В.Фармаковський, М.О.Макаренко, Т.М.Мовчановський, М.Я.Рудинський, А.К.Тихтай та інш. Серед їх авторів відзначимо О.О.Формозова, Т.І.Фармаковську, І.С.Шовкопляса та Г.М.Шовкопляс, С.П.Щавельове, В.О.Бердинських, М.Ю. Браїчевського, Б.О. Супрунєнка, Д.О. Макарен -

ка¹. Свідченням піднесення зацікавленості до персоналогічної проблематики є створення окремого розділу - "Пам'ять археології" у науковому журналі "Археологія".

Досягнуто порозуміння того, що життя, творчість та наукова діяльність кожного відомого дослідника становить невід'ємну складову частину загальної історії археологічної науки, а творча спадщина вченого відображає як "іманентні потреби науки, так й потреби самого життя"². Історик науки, за висловом відомого англійського дослідника Дж.Сартона, перш за все, є істориком людини, оскільки кожен діяч науки-людина свого часу і своєї батьківщини, своєї родини і свого народу. Тому створення повної наукової біографії обраного для вивчення діяча науки є таким же важливим завданням, як і вивчення його наукової спадщини. Саме поєднання фактичного і теоретичного матеріалу становить видові особливості персоналогічних /біоісторіографічних/ досліджень.

Ступінь розробки проблеми. Наукова спадщина Д.І.Яворницького в галузі археології використовується фахівцями понад 100 років, але досі не має спеціального дослідження, присвяченого визначенню міс-

¹Формозов А.А. А.С.Уваров и его место в истории русской археологии //РА. 1993. №3. С.228-245. Його ж.История Москвы. И.Е.Забелин. М., 1986. Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. К., 1988. Шовкопляс І.Г. Развитие радянської археології на Україні. К., 1969. Г.М.Шовкопляс, І.Г.Шовкопляс. За покликом серця. К., 1990. Шовкопляс І.Г. Михаил Яковлевич Рудинский //Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я.Рудинского. Тез. докл. и сообщ. Полтава, 1967. Шавелев С.П. Вопросы теории и методики в археологических трудах Д.Я.Самоквасова //Очерки истории русской и советской археологии. М., 19... С.25-51. Його ж. Д.Я.Самоквасов: заповіт археолога //Археологія. 1991. №3. С.98-108. Бердинских В.А. Вятский период жизни А.А.Спицина //Очерки истории русской и советской археологии. С.81-102. Пустовіт Г.П., Супруненко О.В. Федір Камінський /1845-1891/: Наукова та епістолярна спадщина. Полтава, 1992. Граб В.І., Супруненко О.В. Археолог Олександр Тахтаї. Полтава, 1991. Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. К., 1992.

²Савченко Г.О. Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М.Є.Сумцова /1854 - 1922 рр./ . Автореф. дис.... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1993. С.3.

ця, яке-посідала археологія у житті та науковій творчості вченого.

За дореволюційних часів, починаючи з 80-х років XIX ст., майже всі значні праці Д.І.Яворницького з питань археології, як і інформація про розкопки завжди знаходили відгук у науковій та періодичній пресі. З надбанням відомості у наукових колах ім'я вченого увійшло до робіт довідково-бібліографічного характеру, які обмежувалися переважно стислими біографічними відомостями та загальним переліком друкованих праць вченого. Спеціальних досліджень, в яких розглядається діяльність Д.І.Яворницького як археолога, у дореволюційній літературі всього декілька і переважна більшість присвячена польовим дослідженням, та організаційній діяльності у археологічній галузі. Виняток становлять рецензії на книгу "Публичные лекции по археологии России" /1890р./ . Автори високо оцінюють працю вченого, вказуючи на своєчасність її появи, в той же час відзначають деякі властиві їй недоліки-відсутність чітких визначень археологічних періодів, помилки у хронології, недосконалість періодизації та термінології⁴.

Перший відгук відносно методики розкопок курганів, яку вживав Д.І.Яворницький, що має позитивний характер, міститься у статті Д.М.Анучина⁵. З негативної позиції підходить до оцінки методики та наслідків розкопок Д.І.Яворницького І.О.Линніченко⁶. На відміну від нього В.З.Завітневич у доповіді на УІІ Археологічному з'їзді /далі АЗ/ визнає внесок Яворницького у розробку методики дослідження курганів, а недоліки пояснює невизначеністю предмету та мети археології⁷.

⁴Арк.Л-нко. Рецензия на книгу "Публичные лекции по археологии России"//Киевская старина.1890.Т.29.С.184-185;Лапко-Данилевский А.С. Рецензия на книгу Д.И.Эварницкого "Публичные лекции по археологии России".СПб.,1890//Журнал Министерства Народного Просвещения.1890. Ч.270.С.142-151;Боцяновский В.Ф. Отзыв о книге Эварницкого "Публичные лекции по археологии России".СПб.1890//Рукописный відділ Інституту російської літератури ім.О.С.Пушкіна.Ф.265.Оп.2.№297.

⁵Анучин Д.Н. О костях доставленных г.Эварницким из кургана "Мухина гора"//Древности.Труды МАО, 1887.Т.ІІ.Вып.3.С.51-52.

⁶Линніченко И.А. Курган.Мания.М.,1889.С.15-22.

⁷Завітневич В.З. К вопросу о выработке критерия для классификации курганов по типам.К.,1890.С.5.

Наукова і організаційна діяльність Д. І. Яворницького одержали відображення в "Трудах" АЗ: VI/Одеса, 1884/, УП/Ярославль, 1887/, III/Москва, 1890/, XI/Київ, 1899/, XIII/Катеринослав, 1905/. Оглядові праці Д. О. Васильєва, М. Ф. Біляшевського, Є. К. Редіна утримують відомості про археологічні дослідження Яворницького⁸. Високу оцінку отримала діяльність вченого в складі Підготовчих Комітетів АЗ, особливо XIII, створенню виставок, тощо.

Значний інтерес викликають матеріали, що вийшли у зв'язку з святкуванням 30-річчя наукової діяльності Д. І. Яворницького. У статтях В. О. Біднова, Д. І. Дорошенка, О. С. Сінявського, М. Ф. Сумцова та інш. дається висока оцінка його наукової та громадсько-просвітницької діяльності. Д. І. Дорошенко вважав, що "Д. І. Яворницький займає цілком окреме місце в сучасній українській історіографії". За думкою Дорошенка, інтерес Яворницького до археології визначився через заняття історією Запоріжжя: "Студюючи спеціальну запорізьку старовину, Д. І. Яворницький/ не міг не звернути увагу і на загальну археологію краю, на його передісторичні пам'ятки"¹⁰. У статті В. О. Біднова "Д. І. Яворницький як археолог и організатор музею ім. А. Н. Поля" головними досягненнями вченого визнані владштування музею та дослідження пам'яток середньовічних кочовників¹¹. Двілейний характер публікацій визначив відсутність критичних зауважень на адресу вченого.

У 1914 р. вийшла брошура А. Г. Авчиннікова¹², яка містила біог-

⁸Васильєв Д. О. Отчет о занятиях XI АС в Киеве. К., 1899. С. II; Биляшевский Н. Ф. Археологический съезд в Киеве// Киевская старина. 1899. Т. II. С. 276; Редин Е. К. XIII Археологический съезд в Екатеринославе. Обзор его трудов. СПб., 1906. С. 5, 18.

⁹Историческая записка о деятельности Императорского Московского Археологического Общества за первые двадцать пять лет существования. М., 1900. С. 94; Императорское Московское Археологическое Общество в первое пятидесятилетие его существования /1864-1914/. М., 1915. Т. II. С. 417.

¹⁰Дорошенко Д. І. Д. І. Яворницький; До 30-літнього ювілею його наукової діяльності// Літ.-наук. вісник. 1913. Т. 64. С. 506-513.

¹¹Биднов В. А. Д. И. Яворницький как археолог и организатор музея памяти им. А. Н. Поля// Русская правда. 1913. 26 ноября.

¹²Авчинников А. Г. Профессор Дмитрий Иванович Яворницький// Приднепровье. Екатеринослав, 1914. С. 203-218.

рафів вченого і оцінку його різноманітної діяльності.

Отже дореволюційна історіографія зробила певний внесок у вивчення археологічної діяльності та наукових праць вченого, однак майже всі наведені публікації містять неповний огляд лише окремих робіт і відзначаються значним розбігом в їх оцінках, за винятком звілейних видань, яким властивий дедалі аполітичний характер. Питання археологічної теорії в працях Д. І. Яворницького, як і його історичні концепції, залишилися поза увагою дослідників.

У післявоєнні часи, ще за життя вченого, у 1929р. було видано першу загальну бібліографію його друкованих праць, вміщену у I-му томі "Збірника Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею"¹³. В 30-ті роки у статтях, присвячених Дніпробудівській експедиції, розглядається діяльність її наукового керівника-Д. І. Яворницького. Показовий в цьому відношенні рукопис /науковий архів Інституту археології АН України/ статті Ф. Козубовського, в якому Д. І. Яворницького звинувачено у відсутності "планового керівництва", а діяльність керованої ним кафедри українознавства розглядається з позиції "живучести традицій буржуазної науки и идеологии"¹⁴. Вільш зважена оцінка діяльності Д. І. Яворницького наведена у статтях В. В. Козловської, П. П. Бѣименка, О. М. Бадера.

Після смерті вченого і по середину 50-тих років творчість Д. І. Яворницького офіційно не згадувалася. Повернення його ім'я в українську археологію пов'язано з працями І. Г. Шовкопляса¹⁵, в яких визначається внесок вченого у розробку проблем археології Півдня України і організацію першої у вітчизняній практиці новобудовної Дніпрогесівської експедиції 1927-1932 рр.

Найбільш вагомий внесок у вивчення життя та наукової спадщини вченого було зроблено в 70-ті роки. У кандидатській дисертації М. М. Шубравської-Олійник "Д. І. Яворницький. Життя, фольклорно-етнографічна діяльність" /1970р./ і однойменній монографії /1972р./ на під-

¹³Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. Дніпропетровськ, 1929. Т. I. С. 261-272.

¹⁴Козубовський Ф. Археологічні дослідження на Дніпрельстані. НА ІА АН України. Ф. 18. Д. 130а. Л. 18.

¹⁵Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні /1917-1937/: Огляди вивчення археологічних пам'яток. К., 1967. Його ж. Розвиток радянської археології на Україні. К., 1969.

ставі широкого кола архівних джерел була створена перша наукова біографія, в якій головна увага приділялась фольклорно-етнографічній діяльності вченого¹⁶. Археологічний аспект у творчості Д.І.Яворницького було тільки позначено. Автор обмежилася визнанням: "Відомий розкопувач могил", виходячи з уявленн. про археологічні праці Яворницького як "одну з ланок у вивченні історії та побуту народу, особливо запорізьких козаків".

Більш повно висвітлена діяльність Д.І.Яворницького як археолога та наукового керівника Дніпрогесівської археологічної експедиції в кандидатській дисертації, а також у ряді статей І.Ф.Ковальнової¹⁷. Вперше було розглянуто різні аспекти археологічної діяльності вченого, одержані докази його методичної та наукової підготовленості. Основні положення роботи І.Ф.Ковальнової витримали перевірку часом, але несприятлива історіографічна ситуація 70-тих років в деякій мірі обмежувала висновки дослідниці.

Діяльність Д.І.Яворницького була високо оцінена О.О.Формозовим, який вказував на необхідність створення наукової біографії вченого¹⁸. Він піддав нищівній критиці книгу І.М.Шаповала "В пошуках скарбів"¹⁹ за те, що останній підмінив "рассказ о видном историке и археологе сборником анекдотов о колоритном чудеке".

Деякі аспекти діяльності Д.І.Яворницького в галузі археологічної науки отримали висвітлення в монографіях В.Ф.Генінга²⁰ та

¹⁶ Олійник М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Автореф. дис... канд. філ. наук. К., 1970; Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. К., 1972.

¹⁷ Ковалева І.Ф. Днепрогесовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927-1932 гг. Автореф. дис... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1971; Її ж. К историиграфии Днепрогесовской историко-археологической экспедиции Наркомпроса УССР 1927-1932 гг. // Вопросы историографии и методологии всеобщей истории. Днепропетровськ, 1971. С. 82-91; Її ж.

Д.І.Яворницький-організатор та керівник першої новобудовної археологічної експедиції // Вчений-подвижник. Тези наук. конф. Дніпропетровськ, 1991. С. 42-44.

¹⁸ Формозов А.А. Некоторые итоги и задачи исследований в области истории археологии // СА, 1975, №4. С. 10.

¹⁹ Шаповал І.М. В пошуках скарбів. К., 1963.

²⁰ Генінг В.Ф. Очерки по истории советской археологии / у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии/. К., 1982. С. 14, 37, 200.

А.Д.Пряхіна²¹, присвячених історії радянської археології. На жаль, внесок Д.І.Яворницького у розвиток вітчизняної археології майже не одержав висвітлення в багатотомній "Археології Української РСР"²². Тільки традиційним для історіографії того часу униканням згадок про вченого можна пояснити відсутність відомостей про його наукові праці.

Завершуючи історіографічний огляд, слід відзначити відсутність розгорнутої біографії Д.І.Яворницького як вченого-археолога, а також історіографічної оцінки наукової спадщини дослідника з питань археологічної науки. Як в дореволюційній, так і післяжовтневий періоди ніхто з дослідників не звертався до вивчення археологічної творчості вченого як самостійної наукової проблеми. Відсутні також проблеми питань теорії археології в творах Д.І.Яворницького; трохи краще досліджено його польову та організаційну діяльність. Що до здобутих Д.І.Яворницьким археологічних матеріалів, то останні досить широко використовуються сучасними дослідниками, в тому числі в історіографічних оглядах, присвячених вивченню окремих археологічних культур. Але загальний звід досліджених Д.І.Яворницьким археологічних пам'яток, їх систематизація і сучасна культурна атрибуція відсутні, чим визначається необхідність в узагальненні матеріалу.

Мета і завдання дослідження. Виходячи з недостатнього ступеня розробки теми і враховуючи важливість досліджень персоніологічного /біоісторіографічного/ напрямку і особистості самого Д.І.Яворницького ставиться за мету визначити шляхом використання комплексного аналізу різноманітних джерел місце, яке належить археології в житті, творчості та науковій спадщині вченого. Для цього в дисертації розв'язуються такі дослідницькі завдання:

- створити наукову біографію Д.І.Яворницького-археолога, простежити процес формування його як особистості та вченого, визначити основні етапи життя та діяльності;
- з'ясувати вплив сучасної Д.І.Яворницькому теорії археологічного знання на методологію та проблематику наукових праць вченого. Довести новизну концептуальних розробок та їх значення;
- провести історіографічний аналіз наукової спадщини Д.І.Яворницького з проблем археології;

²¹Пряхин А.Д. История советской археологии /1917-середина 30-х гг./ Воронеж, 1986. С. 22, 153, 179.

²²Археология Украинской ССР. К., 1985. Т. 1. С. 5.

- дослідити діяльність Д.І.Яворницького в галузі практичної /польової/ археології. Визначити методики дослідження та авторську інтерпретацію археологічних матеріалів. Співставити їх із сучасними уявленнями відносно культурної належності та хронології досліджених Д.І.Яворницьким пам'яток.

Об'єктом дослідження в даній дисертації виступають життя, діяльність та науково-археологічна спадщина Д.І.Яворницького.

Хронологічні рамки дисертації визначені роками життя Дмитра Івановича Яворницького з 7 листопада 1855 р. до 5 серпня 1940 р. Найбільш детальному аналізу піддаються періоди: 80-90 років XIX ст., перше десятиріччя XX ст., а також період з 1927 по 1933 роки.

Перший співпадає з виділенням археології з системи історичного знання в окрему самостійну науку, що вплинуло на теоретико-методологічні погляди та наукові методи Яворницького. Другий характеризується активізацією польових досліджень у зв'язку з проведенням у Катеринославі XIII АЗ та створенням історико-археологічного музею ім. О.Н.Поля. Третій період відзначено діяльністю вченого по створенню та керівництву Дніпрогесівської археологічної експедицією.

В теоретично-методологічну основу дисертаційної роботи покладено принципи науковості, об'єктивності та конкретності істини, моральних цінностей, що визнаються усім людством і поділяються представниками різних наукових шкіл та напрямків.

З вивіренних часом методів історичних та історіографічних досліджень використовувалися порівняльно-історичний, біографічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний - що відповідає плюралістичному підходу до різноманітних методологічних напрямків у сучасній історіографії. У відношенні до археологічних матеріалів використані такі спеціальні методи дослідження як типологічний та спостереження за стратиграфією.

При роботі з джерелами було використано досвід вітчизняного теоретичного джерелознавства, викладений у широко відомих працях С.О.Шмідта, А.Н.Сахарова, І.Д.Ковальченка, А.В.Санцевича, М.П.Ковальського та ін.

Джерельну базу дисертації складає увесь корпус джерел, що має відношення до висвітлення життя, діяльності та наукової спадщини Д.І.Яворницького. До нього належать:

- надруковані праці Д.І.Яворницького з археології, серед яких курси лекцій, статі з окремих проблем, звіти про археологічні дослідження, публікації окремих пам'яток, а також історичні

роботи, в яких використовуються археологічні джерела;

- рецензії на археологічні праці Д.І.Яворницького, а також статті та розділи з книг, історіографічні огляди наукової спадщини вченого. Сюди належать й звіти про діяльність археологічних установ /імператорської археологічної Комісії/ і Товариств /Московського та Російського/, "Труди" АЗ та їх ПК, преса;

- архівні документи /особові фонди Д.І.Яворницького/ у Відділу Рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України, Відділу рукописів Дніпропетровського історичного музею ім.Д.І.Яворницького, у науковому архіві Інституту історії матеріальної культури та Інституті літератури ім.О.С.Пушкіна РАН /С.Петербург/, збірки документів у фондах Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка АН України, Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву Жовтневої революції /Київ/ та Державної публічної бібліотеки ім.М.Є.Салтикова-Щедріна /С.Петербург/, до яких належать матеріали творчої лабораторії вченого: рукописи наукових праць, нотатки, чернетки, плани та тексти лекційних курсів з археології та краєзнавства; звіти про археологічні дослідження та польова документація /щоденники, малюнки та коментарі до них/; а також епістолярні матеріали - листи вченого та його кореспондентів.

Наукова новизна дисертації полягає у спробі вперше у вітчизняній історіографії визначити місце та значення археології у житті та науковій творчості вченого і створити, із залученням великої кількості нових архівних джерел, повну наукову біографію Д.І.Яворницького-археолога. На підставі комплексного аналізу наукової спадщини вченого, до якої введено раніш не використані рукописні праці, визначено внесок Д.І.Яворницького у розвиток археологічної науки на Україні. Шляхом видучення та систематизації археологічних пам'яток, досліджених під час розкопок Д.І.Яворницького, вперше складено їх повний перелік із встановленням місцезнаходження, культурної належності та хронології.

Головні положення дисертації, які виносяться на захист:

1. У науковій діяльності та теоретико-методологічних розробках Д.І.Яворницького з одного боку відбився об'єктивний процес розвитку вітчизняної археологічної науки останньої чверті ХІХ-першої третини ХХ ст., з другої - творча індивідуальність вченого.
2. Вивчення наукових праць Д.І.Яворницького з археології свідчить про поширення вченим предметного простору історичної науки шляхом використання археологічних джерел, які широко залучаються

на база, визначені мета і завдання дослідження, його наукова новизна та практичне значення, позначені основні положення, що виносяться на захист.

Розділ I - "Диттєвий шлях Д. І. Яворницького" присвячений біографії вченого та його науковій діяльності у галузі археології. Використання широкого кола як відомих, так і вперше залучених до наукового обігу джерел, надає можливості щодо об'єктивного визначення місця археології у житті та науковій спадщині вченого. Саме під цим кутом зору, із врахуванням біохронології, місця мешкання та роботи; напрямку у наукових студіях запропоновано виділення трьох періодів: раннього /1875-1902/; середнього /1903-1917/ та пізнього /1918-1940/.

Дмитро Іванович Яворницький народився 7 листопада /25 жовтня/ 1885 року в с. Солнцевка Харківського повіту та губернії. Початкову освіту здобув у Харківському повітовому училищі, а потім у Харківській духовній семінарії, де вперше зустрівся із викладачами церковної археології. Саме тут внаслідок випадкової помилки прізвище його було змінено на "Еварницького", про що він згадує у автобіографії²³. У 1877 р. він поступає на історико-філологічний факультет Харківського університету. У студентський час відбувся процес формування наукових поглядів Д. І. Яворницького, на які впливали такі відомі вчені як О. О. Потебня, О. І. Кирпичников, М. О. Лавровський, М. Ф. Сумцов та інші. В Харківському університеті викладалися теорія та історія мистецтва, історія археології, студентів знайомили з археологією Греції, збірками європейських археологічних музеїв. При університеті діяв монет-кабінет, в якому знаходилися археологічні експонати. Вже на першому курсі Яворницький приймав участь у роботі історико-філологічного товариства.

Обравши ще студентом наукову тему, присвячену запорізькому козацтву, Д. І. Яворницький намагався ввести у її розробку нові джерела і в першу чергу археологічні: "натуральніе остатки крепостей и укрепений, козацкіе церкви, кладбища и могилы". Це призвело до захоплення археологією Степової України.

У 1881 р. Д. І. Яворницький закінчив навчання і був призначений викладачем у III Харківську чоловічу гімназію. В 1882 р. він стає кандидатом історико-філологічного факультету на здобуття професорського звання. Молодий вчений відмовився від запропонованої проф.

²³ Арх. ЦМК РАН. Ф. 4. Оп. I. № 10. Ч. III.

з метою реконструкції культури та побуту стародавнього населення України.

3. Праці Д.І.Яворницького були важливим історіографічним явищем у розвитку вітчизняної археологічної науки. Розробка вченим питань археологічної теорії становить вагомий внесок у систему загальноархеологічного знання.
4. Вивчення біографії Д.І.Яворницького надає підстави для характеристики вченого як видатного організатора та діяча української археологічної науки.
5. Знайомство з польовою практикою – розвідками та розкопками Д.І.Яворницького переконує в тому, що одержані матеріали створюють джерельну базу наступних досліджень у галузі первісної, скифсько-сарматської, середньовічної археології Степової України.
6. За своїми поглядами Д.І.Яворницький належав до так званого обласницького напрямку в українській історіографії, що відбилося у створенні ним регіональної археологічної школи.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані при викладанні археології та історіографії, історії України, в узагальнюючих працях з історії археології, в історіографічних розділах досліджень з окремих проблем стародавньої історії України, в красназавстві, при підготовці зводів національних пам'яток історії та культур... Вона може бути також використана при підготовці до видання наукової спадщини Д.І.Яворницького та присвячених йому робіт.

Апробація роботи. Основні положення дослідження апробовані на міжнародних конференціях: "Проблеми скифо-сарматської археології Північного Причорномор'я"/Запоріжжя, 1994р./ та "Проблеми хронології культур енеоліту-бронзового віку України і Півдня Східної Європи"/Дніпропетровськ, 1994р./, а також у публікаціях автора. Дисертація обговорена на засіданні кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету.

Структура роботи відповідає поставленій меті та розв'язанню основних завдань дослідження й складається з вступу, трьох розділів, закінчення, приміток, переліку використаних джерел та літературк, додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, її актуальність, характеризується стан та ступінь розробки проблеми, джерель-

М.М.Петровим науковою течі з загальної історії і цілком поглинув у розробку історії Запоріжжя та археологічні дослідження.

Діяльність Яворницького як археолога була помічена керівництвом Московського Археологічного Товариства, зв'язок з яким вчений підтримував до кінця існування Царюства. Починаючи з УІ/Одеського/ з'їзду Д.І.Яворницький приймає участь у більшості Всеросійських АЗ, підтримує жваві стосунки із П.С.Уваровою, яка очолювала Московський Підготовчий Комітет.

В умовах політичної реакції 80-х років підсилюється звинувачення Д.І.Яворницького в "українофільстві", що примусило вченого залишити Харківський університет. Яворницький у 1885 р. переїздить до Петербургу. Він влаштовується викладачем історії у Миколаївський сирітський інститут шляхетних дівочь та інші учбові заклади. Але це не призводить до припинення археологічних робіт—влітку 1885-1889рр. він здійснює розкопки на Катеринославщині і бере участь у роботі УІ та УІІ АЗ. У 1886р. Яворницького було обрано членом Російського археологічного Товариства на відзнаку його великого внеску у розвиток науки. Значною подією у науковому житті вченого став вихід у світ книги "Публичные лекции по археологии России"²⁴, в якій об'єдналися науково-теоретичні погляди автора та його практична археологічна діяльність.

У 1891 р. Яворницькому було заборонено викладати в учбових закладах Російської імперії за "антипатии к Московской истории и правительству и пристастия к истории Малороссии"²⁵. Він змушений був виїхати до Ташкенту в якості "чиновника для особистих доручень" при Туркестанському генерал-губернаторі. Вивчення цього періоду життя переконує, що він був досить вільним у виборі занять, які зосередив на дослідженні пам'яток археології та історії краю.

У 1894р. вчений повертається до Москви, готується до захисту магістерської дисертації. Ми маємо свідчення вдалого складання іспитів при історико-філологічному факультеті Варшавського університету, а також захисту 20.IV.1901р. магістерської дисертації у Казанському університеті за темою "Історія запорізьких козаків". У 1896р. Яворницький почав викладати у Московському університеті. Відновилися відношення із Московським Археологічним Товариством, вчл його було обрано на ХІ АЗ.

²⁴ Яворницький Д.И. Публичные лекции по археологии России. СПб., 1890.

²⁵ Р ЦНБ АНУ, Ф.Х.№6733.

Другий період у житті Д.І.Яворницького співпадає з його переїздом на постійне мешкання у Катеринослав, внаслідок запрошення на посаду директора історико-археологічного музею, та необхідністю особистої присутності в зв'язку з підготовкою до проведення у місті XIII АЗ. У дисертації розглянуто різноманітну діяльність вченого по влаштуванню роботи Підготовчого Комітету, залученню до його діяльності вчених Катеринослава та університетських міст України. Водночас відбувалося влаштування експозиції та колекції музею ім.О.М.Поля, які поповнювалися, в першу чергу, надходженнями з його власних розкопок. Діяльність Яворницького по організації з'їзду та виставок одержала високу оцінку і в 1906р. його було обрано дійсним членом Московського Археологічного Товариства /член-кореспондентом якого він був з 1889р./ . В наступні роки Яворницький поєднував роботу в музеї, археологічні розкопки та громадсько-просвітницьку діяльність. Особливу роль у цьому періоді набуває святкування 30-річчя наукової діяльності Д.І.Яворницького у 1913р.

Третій період у житті вченого позначено як історико-краєзнавчий /1918-1940рр./, у зв'язку з головним напрямком наукових розробок вченого. З 1918 р. Яворницький починає викладання історії України та старожитностей півдня України на історико-філологічному факультеті Катеринославського університету, а також Вищого Педагогічного інституту. За пропозицією вченого в 1921 р. була створена міжвузівська кафедра українознавства /потім переведена до складу Інституту народної освіти/. Вчений очолював її і здійснював наукове керівництво секцією археології, етнографії, історичної географії та історії Запоріжжя. За запрошенням Д.І.Багалія в цей же час він працював експертом Комісії по вилученню культурних цінностей, які поверталися Польщі за Ризькою угодою, а з 1923р. очолює Катеринославське губернське архівне управління. У 1924р. вченого було обрано членом-кореспондентом, а з 1929р. - дійсним членом Української Академії наук.

Визначною подією цього періоду було призначення Д.І.Яворницького 17.П.1927р. керівником Дніпрогесівської археологічної експедиції Наркомпросу України, до створення якої вчений доклав багато зусиль. Докладно розглядаються несприятливі умови, в яких відбувалася діяльність експедиції та її керівника. У 1933р. вченого було звільнено з створеного ним музею на підставі звинувачень у "буржуазному націоналізмі", його було також звільнено з викладацької посади. Лише похилий вік та всевітня відомість вченого запобігли

арешту. Незаперечний науковий авторитет Яворницького навіть примусив Українську Академію наук у 1937р. надати йому без захисту дисертації вчену ступінь доктора історичних наук.

В останні роки життя наукові інтереси вченого зосередилися на відтворенні історії міста Катеринослава, та завершенні словника з української мови. Врешті 5 серпня 1940 р. серце вдатного сина українського народу зупинилося.

Розділ II - "Теоретична спадщина Д.І.Яворницького-археолога" - в історіографічному аналізі творів вченого, присвячених проблемам як археологічного знання в цілому, так і археології України. В дисертації встановлюється зв'язок між загальним рівнем розвитку археологічної науки другої половини XIX ст. та формуванням теоретико-методологічних поглядів Яворницького. З метою визначення рівня новизни та концептуальної зумовленості теоретичних розробок вченого здійснено огляд загального стану російської археології часу її виділення у самостійну історичну науку, а також проведено співставлення поглядів на предмет та об'єкт науки Д.І.Яворницького і таких відомих археологів XIX ст. як І.С.Забелін та О.С.Уваров.

Автор робить висновок, що теоретичний фундамент творчості вченого опирався на положення позитивістської методології історії, властивій більшості ліберального напрямку історіографії XIX-початку XX ст. Поділяючи ідеї еволюційного розвитку людства та його культури, зперше викладені в етнології Е.Тейлором, Д.І.Яворницький наблизився до матеріалістичного розуміння історичного процесу. Важливою рисою історичних поглядів Д.І.Яворницького було уявлення відносно провідної ролі народу у історії, що об'єднує вченого з представниками так званого народницького напрямку в українській історіографії. В той же час для вченого властива належність до так званого обласницького напрямку, що відбилось у розробці ним саме регіональної археології.

Згідно з точкою зору вченого археологія повинна складати необхідну основу для історії і в той же час це окрема галузь науки. Відзначається, що на відміну від структурних елементів археологічної науки, які добро окреслені в працях Яворницького, "методики" останньої майже відсутні в них, що пояснюється тим, що за часів найбільш активного заняття вченого теорією науки сам археологічний метод знаходився у процесі формування.

Відзначається, що вченому властивий комплексний метод дослідження, який призвів до використання у археологічних студіях істо-

ричних /письмових/ джерел, а також широкого залучення етнографічних фольклористичних, лічгвістичних матеріалів, історичної географії, природничих наук.

У дисертації розглядаються археологічні праці Яворницького і, насамперед, "Публичные лекции по археологии России". Відносно останньої робиться висновок, що це була одна з перших спроб створення посібника з археології, в якому теоретичні посилання розкривалися за допомогою матеріалів, одержаних вченим у польових дослідженнях.

Д.І.Яворницький не створив власної системи періодизації первісної історії, але ним використані різноманітні періодизації, що існували на той час. Вчений виявляється добре обізнаним у багатьох питаннях первісної археології Західної Європи та Росії, що відбилось на рівні роботи, окремі положення якої співпадають з сучасними уявленнями.

З метою різнобічного вивчення археологічної спадщини вченого у дисертації вперше було розглянуто рукописні праці, які переважно пов'язані з його викладацькою діяльністю.

Дослідження рукопису "Курсу лекцій з історії місцевого краю" призводить до висновку про слабку диференціацію наукових напрямків історичного, археологічного, філологічного. Ця тенденція виникла внаслідок бажання вченого розглянути об'єкт дослідження у "мироведческой целостности", щоб одержати інформацію про "передісторичних та першохісторичних временах у нашому краї", а з другого боку - подати еволюцію культур та зміну народів як загальну картину розвитку національної культури.

Аналіз наукової спадщини Д.І.Яворницького в галузі археологічної науки дає підстави віднести вченого до її визначних діячів.

Розділ III - "Польова діяльність Д.І.Яворницького /археологічні розкопки та розвідки/" є підсумковим аналізом внеску вченого у розвиток археологічної науки на Україні.

Відзначається, що Д.І.Яворницький активно займався археологічними дослідженнями протягом майже усього життя - з 1883 до 1933рр. На підставі залучення різноманітних джерел встановлено, що за цей час археологічними розкопками вченого було вилучено та досліджено більш ніж 250 курганів, декілька десятків поселень та городищ, переважна більшість яких знаходиться у сучасних Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Харківській, Херсонській областях. Таким чином, працями Яворницького в значній мірі закладено підвалини вивченню археологічних культур Степового Півдня України.

На підставі наведених у хронологічній послідовності їх дослід

дає з часом розробки польових методик як у закордонній так і вітчизняній науці. При співставленні з методиками, запропонованими Д.І.Самоквасовим, О.О.Спіциним, В.О.Городцовим та інш., техніка розкопів Яворницького суттєво не відрізняється.

Робиться висновок відносно широкого застосування вченим у археологічних дослідженнях методів природничих наук, а саме антропології, геології, палеозоології та палеоботаніки, хімії.

Відзначається, що Яворницький завжди намагався конкретизувати належність археологічної пам'ятки відповідному "народові", тобто розглядати археологічні джерела на етнічному рівні.

У висновках констатується, що Д.І.Яворницький займає визначне місце серед відомих українських археологів другої половини XIX-першої третини XX ст. Становлення Д.І.Яворницького як вченого-археолога співпадає у часі з відокремлення археології у самостійну науку, що позначилося на рівні теоретико-методологічних розробок вченого, насамперед, в поглядах на проблему об'єкта та предмета науки, її співвідношення з історією.

Яворницькому належить провідне місце в організації археологічних досліджень як під час підготовки до проведення XIII АЗ у Катеринославі /1905р./, так і в створенні Дніпрогесівської експедиції /1927-1933рр./.

Основні положення дисертації знайшли своє відображення у таких публікаціях автора:

1. Археологические периодизации в трудах Д.И.Яворницкого// Проблемы археологии кул. тур неолита-бронзового века Украины и Юга Восточной Европы: Тезисы докладов международной конференции. Днепропетровськ, 1994. С. 76-78.

2. Вклад Д.И.Яворницкого в исследование скифских памятников юга Украины// Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тезисы докладов международной конференции. Вып. 2. Запорожье, 1994. С. 82-85 /в співавторстві з І.Ф.Ковальновою/.

3. Праця Д.І.Яворницького "Публічні лекції" по археології Росії// Сучасні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали асп. іст. факультету Дніпропетровського державного університету на наук. конф. по підсумкам науково-дослідницької роботи університету за 1992р. Дніпропетровськ, 1994. С. 64-66.

4. XIII Археологический съезд: подготовительный этап// Проблемы археологии Поднепровья: Межвузовский сборник научных трудов. Днепропетровськ, 1993. С. 123-133.

Yaremenko I.I. Archaeology in the life and scientific heritage by acad. D.I.Yavornitsky.

Dissertation for receiving the candidate's of historical sciences degree in specialities 07.00.06 - Archaeology and 07.00.09 - Historiography, Study of historical sources and the methods of historical investigation. Dnepropetrovsk State University. Dnepropetrovsk, 1995.

The object of the investigation in the present dissertation is the definition of the contribution of the outstanding scholar D.I.Yavornitsky in the problem's elaboration of the theoretical and practical archaeology of the second half of the XIX-th - beginning of the XX-th centuries. The organizational activity in the sphere of the archaeological science restored in the biographical description. The historiographical analysis of D.I.Yavornitsky's archaeological works has been carried out originality and novelty of his theoretical elaborations and treatments of the field of exploration was grounded. D.I.Yavornitsky was the first, who employed the complex method in the archaeological research.

Ключові слова:

Д.І.Яворницький, археологія, теорія, практика.

Яременко И.И. Археология в жизни и научном наследии акад. Д.И.Яворницкого. (Рукопись)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальностям: 07.00.06 - археология, 07.00.09 - историография, источниковедение и методы исторического исследования. Днепропетровский госуниверситет. Днепропетровск, 1995.

Диссертация посвящена определению вклада выдающегося украинского историка Д.И.Яворницкого в разработку проблем теоретической и практической археологии последней четверти XIX - начала XX столетий. Воссоздана научная биография Д.И.Яворницкого, особое внимание уделено его археологической деятельности, в том числе: полевым исследованиям, участию в Археологических съездах, сотрудничеству с археологическими обществами. Проведен историографический анализ работ ученого, установлен его приоритет в применении комплексного метода исследования в отечественной археологической науке. В диссертации собран воедино и систематизирован материал, полученный в результате археологических раскопок Д.И.Яворницкого, осуществлена популяризирующая классификация этих археологических памятников с позиций современного археологического знания.

Ключові слова:

Д.І.Яворницький, археологія, теорія, практика.

тип. КГУ Зар. 986-100.

1864

US 6610

AB 31.728

AB 31.728